

М.Ю.ТОКАР

**ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УГОРСЬКОЇ ТА
ЄВРЕЙСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН
ЗАКАРПАТТЯ У 1919—1939 РОКАХ**

Із розвитком політичної багатопартійної системи Чехословацької республіки (1919—1939 рр.) відбувався також процес формування політичних партій на суто національній основі. Особливо це проявилось серед угорського, єврейського та німецького населення, що проживали в тогочасній Підкарпатській Русі. Ці представники національних меншин після 1919 р. опинилися в умовах, коли панівною нацією в державі стала чеська.

УГОРСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

Така ситуація була дещо неочікуваною і малоприємною для амбіційного угорського населення. Тому притаманне угорцям згуртування виразилося в об'єднанні громадян угорської національності не стільки довкола господарських і культурних інтересів, а в першу чергу політичних. Опинившись у слов'янському суспільному середовищі об'єднання угорців у партії саме на національній основі відіграло, на нашу думку, одну із важливих ролей у процесі політичного розвитку. Ще один аспект полягав у тому, що рівень політичної культури угорськомовної інтелігенції, внаслідок нещодавнього суспільно-політичного верховенства, був значно вищий ніж у місцевого слов'янського населення, яке не мало традицій політичного життя. Більше того, частина угорського духовенства, передусім римо- і греко-католицького віросповідання, службовців, інженерів, учителів і навіть військових залишилася на старих робочих місцях уже в умовах Чехословацької республіки. Це у свою чергу давало можливість відчувати рівноправність національних меншин на практиці, гарантованих Конституцією ЧСР. Проте зовнішньополітичні зміни, які привели угорців Закарпаття до втрати ними панівного становища, змусили переглянути важелі місця й ролі угорців у житті тогочасного суспільства. Отже, виразниками поглядів і сподівань угорського населення краю стали політичні партії.

Діяльність угорських національних партій Закарпаття у міжвоєнне двадцятиліття можна умовно поділити на три етапи. Перший із них припав на період 1919—1925 рр. У цей час,

внаслідок закономірного розвитку політичної багатопартійної системи, почали гурпуватися угорська політична еліта, прагнучи нові умови та можливості пов'язані з цим, угорськомовна інтелігенція об'єднувалася навколо різних політичних партій. На першому етапі всі угорські партії офіційно признали лояльність до новоутвореної владної системи Чехословаччини і намагалися виступати в рамках законодавчих правових норм республіки. Насправді ж політика й дії політичних організацій та їх лідерів були крайньо опозиційні. Реально цей період був початком античеської та антиукраїнської діяльності угорської ереденти, яка постійно виношувала плани відродження "Великої Угорщини" і повернення антислов'янських ідей в краї. Значайно, притримуватися таких поглядів відкрито у той час не вважалося можливим. Це було занадто ризикованою справою, оскільки у перші роки існування Чехословацької республіки проходили процес становлення демократичного простору й правової згоди держави знаходилися в зародковому стані. Проте з часом, коли чехословацький уряд ігнорував посилення антидержавної активності угорських партій, у діях останніх відчувалися сміливість і розуміння безкарності (другий етап їх діяльності (1926—1935 рр.)). Одержуючи посильну допомогу з Угорщини (матеріально-фінансову, ідеологічну, кадрову), угорські партії Закарпаття для досягнення своїх реваншистських цілей використовували всі можливі на той час форми і методи політичної боротьби. Тому ми вважаємо, що угорська ередента мала руйнівний вплив на політичний розвиток краю взагалі. Особливо це стосується третього етапу його діяльності, який припав на період 1936—1938 рр. Саме у цей час угорські партії краю стали виступати прямим інструментом агресивної політики Угорщини.

Перші угорські партії в Закарпатті почали з'являтися ще у 1919 р. Власне кажучи, ці партії мали свої материнські політичні організації на території Угорщини і виступали фактично виразниками їх зовнішньополітичних позицій, зокрема щодо Чехословаччини. Процес їх швидкого зародження був закономірним, оскільки вже з перших днів існування республіки ними проводилася широкомасштабна кампанія угорськомонархічної агітації, тобто повернення краю в лоно "Сьвгостефанської коронної держави" [1].

Однією із потужних угорсько-національних партій в Закарпатті була Угорська Християнсько-Соціалістична Партія (УХСП). Початки існування цієї партії на теренах Угорщини припадають на період 1905—1907 рр. [2]. Після приєднання Закарпаття до Чехословацької республіки УХСП активувала свою діяльність і стала інструментом угорських політичних клас, які використовували її для руйнівної античеської діяльності. Мережа її осередків була розташована в місцях компактного проживання угорців на Ужгородщині, Мукачівщині і Березівщині, а особливу активність проявляли її окружні центри [3]. Отже, найсильніші позиції УХСП мала в південно-західній частині тогочасної Підкарпатської Русі. Партійні осередки знаходилися і на території Східної Словаччини [4]. Основною метою діяльності УХСП було поширення угорсько-монархічних настроїв, залучення до антислов'янського руху інтелігенції, селянства, молоді і дестабілізація внутрішньополітичної ситуації в республіці. Прикладом цього можуть бути факти ініціативи УХСП в організації античеських демонстрацій [5]. Партія підтримувала тісні контакти із політичними колами Угорщини і відверто симпатизувала їм [6].

Друкованим органом УХСП стала газета "Готарони Уйшаг" ("Прикордонна Газета") [7]. Партійне керівництво знаходилося в руках таких угорських радикалів, як І.Кережеш та католицький священик Балішій [8]. Участь у діяльності партії радикально налаштованих лідерів визначала і повністичну й антидержавницьку політику УХСП. Офіційна програма партії не була такою войовничою, як безпосередні дії її членів. За основу програмних положень були взяті ідейні позиції Чехословацької Народної Партії (ЧНП) [9]. Тільки таким чином можна було уникнути непорозумінь під час реєстрації партії. Насправді ж це був єдиний момент, який вказував на спільність УХСП із демократичними партіями Чехословаччини. Немалою часткою членів ЧХСП були й службовці в різних урядових адміністраціях, які залишилися на посадах чиновників у часи становлення Чехословацької державності. Своєрідним було й те, що більшість із них офіційно відмовилися присягнути новій владі або ж зробили це формально, а насправді залишилися на національно-монархічних позиціях. Ядром УХСП були угорські заможні землевласники й міщани, державні службовці, колишні офіцери австро-угорської армії. Доброю опорою організації були студенти

[10]. Молодь, яка виховувалася і навчилася в угорських вищих навчальних закладах, приїждяла в Закарпаття і за допомогою угорськомовної інтелігенції проводила широкомасштабну агітаційну кампанію, розповсюджувала листівки, книжки та ін. [11]. Членами УХСП була й значна кількість місцевого сирейського населення [12]. До активної пропагандистської роботи залучалися й шкільні інспектори, які, враховуючи свою посаду, могли стати добрими організаторами проугорських акцій у середовищі освітньо-виховних працівників [13]. У цілому ж, як і всі угорські партії, УХСП не була масовою.

Таким чином, уже з перших років свого існування УХСП здійснювала ірредентську політику і шляхом агітації місцевого угорськомовного населення створювала опозиційне ядро з явним радикальним антидержавним уклоном. Використовувалися для пропаганди й культурно-масові заходи, такі як відзначення угорських національних духовних свят, днів святого Стефана, проведення лекційних занять про історію та значіння угорців тощо [14]. Таким акціям була притаманна зверхність угорців над іншими народами, принижувалися зокрема слов'янські ідеали. Не останню роль відігравали й релігійні богослужіння, де позиція єдності церкви й держави як основоположника розвитку сильної країни за прикладом Угорщини сприймалася з великим ентузіазмом і патріотичним обов'язком. Ще одним допоміжним аспектом в діяльності угорських політичних партій в Закарпатті згаданого періоду була їхня спільна ідейно-політична спрямованість. Упродовж свого існування вони постійно координували свої дії, проводили між собою консультаційну роботу.

Однією із впливових серед угорського населення краю була Угорська Партія Права (УПП), яка виникла як одна із перших угорських національних політичних організацій. За своєю ідейною сутністю УПП знаходилася на крайньо-радикальних позиціях, розгортала широку повністичну діяльність у тих самих районах, що й УХСП, оскільки користувалася авторитетом серед компактно проживаючого угорського населення. Її ядро складало середнє селянство, інтелігенція та службовці. Лідери УПП були освіченими людьми. Це насамперед місцеві адвокати Еандр Корлат, Зомборі Деже та колишній жупан Ужгородської жупи д-р І.Сентімерей [15]. Всі вони, як і більшість угорської інтелігенції, відмовилися присягнути на вірність Чехословацькій республіці. З

Деже та І. Ситимрей були свого часу за це звільнені з посади державних службовців. Незважаючи на агресивну діяльність УПП була офіційно зареєстрована, оскільки програмні положення були побудовані на принципах народної демократії. Проте зрозуміло, що це робилося для отримання правового статусу й організації. Підтвердженням цього може слугувати співпраця УПП з іншими угорськими партіями та офіційними політичними колами Угорщини, а також вороже ставлення до всього слов'янського і зокрема чеського [16]. Друкованим органом УПП була газета "Карпати Модьор Герлоп" ("Карпатськоугорська Газета"), яка видавалася з 1920 р. в Ужгороді [17]. З 1921 р. партійні інтереси почала виражати й новинка "Уатварі Кезмен" ("Ужгородський Вісник"), але за антидержавну діяльність і підтримку угорської агентури 5 листопада 1921 р. випуск газети було заборонено [18].

Отримуючи повну матеріально-фінансову підтримку Угорщини, УПП була добре замаскованим центром угорської ірреденти в краї. Грошові "дотації" партія використовувала для антидержавної пропаганди, поширення через друковані органи неправдивої інформації про становище в регіоні, розпалювання міжнародної ворожнечі, вихваляння політики й соціально-економічного розвитку в Угорщині, а також для фінансування інтелігенції та студентів, які виконували на території Закарпаття проугорські пропагандні дії. Під керівництвом УПП організувалися поїздки студентів та інтелігенції по селах, які під виглядом відвідування родичів чи звичайного туризму проводили агітаційну кампанію на користь Угорщини [19]. У 1923 р. зокрема УПП виступила фактичним зв'язковим центром між зовнішньополітичним відомством в Угорщині, угорським посольством у Празі та місцевими ірредентистськими організаціями. Неодноразово лідер УПП Е. Корлат приїздив до Будапешта на консультативно-координаційні зібрання для отримання інструкцій щодо подальшої діяльності в Закарпатті [20]. Підтримуючи античехословацьку політику, Е. Корлат зустрічався і з діячами польських політичних кіл, які також були зацікавлені у послабленні Чехословацької республіки.

До трійки радикальних угорських партій в Закарпатті входила і Угорська Партія Дрібних Землеробів (УПДЗ), яку очолював багатий землевласник із с. Малі Гейвці, що на

Ужгородщині, Францішек Егрі (володів маєтком у розмірі 2 тис. гектарів землі) [21]. На угорських територіях УПДЗ була створена ще у XIX ст. і вважалася сильною опозиційною партією [22]. Ядро УПДЗ в Закарпатті складали в основному угорськомовні сільські жителі. Назва УПДЗ повинна була вказувати на пріоритетність вирішення проблем, які стосувалися аграрного комплексу і земельних відносин. Як і інші угорські партії краю, УПДЗ взяла за програмну основу положення демократичних організацій, а саме — слов'янських аграрників [23]. Проте ця спільність так само була єдиною і ніяк не впливала на самостійність її дій. Крім селян членами партії було й місцеве римо-католицьке духовенство, яке займалося політичною агітацією навіть під час церковних богослужінь. Трохи менше в УПДЗ було угорської інтелігенції. Незважаючи на те, що партія за своєю сутністю була селянською, її діяльність більше торкалася політичних сторін суспільного життя. Вимоги впровадження на території краю автономії носили зовсім інший зміст порівняно із розумінням цього питання проукраїнськими й навіть деякими русофільськими партіями. Редактор газети "Берегі Герлоп" ("Берегівські Новини") і член УПДЗ Габор Бако не приховував, що боротьба за автономію Підкарпатської Русі є фактично першим етапом реалізації далекосюжних планів угорського населення і розумів це повністю не як забезпечення самоврадянних прав і свобод, а як боротьбу "за незалежність краю від чехів" [24]. Наступним кроком, очевидно, угорці вбачали приєднання автономії до Угорщини. Такі погляди на мету політичної боротьби знаходили відображення і в інших представників угорської національності.

У 1921 р. до виділяваних угорсько-національних політичних партій Закарпаття приєдналася Автономна Партія Автохтонів на Підкарпатській Русі (АПАПР). Її очолив колишній офіцер австро-угорської армії підполковник Алош Аркі [25]. АПАПР не була багаточисельною, так само, як і УПП чи УХСП. Ядро членів та прихильників партії складали мешканці угорськомовних сіл (селяни, духовенство, колишні австро-угорські військові). Ця партія стояла на позиціях угорського націоналізму і підтримувала шовіністичну тезу про приєднання Закарпаття до Угорської держави [26]. Радикальність АПАПР полягала у застосуванні широкої реваншистської агітації та проведенні антидержавної діяльності, передусім в місцях компактного проживання угорців. Згодом деякі з політичних

позицій партії знайти своє відображення в опублікованих у 1928—1929 рр. працях про автономію, автором яких був лідер АПАГР А. Аркі [27].

Виходячи із назви політичної партії, члени АПАГР відстоювали ідею автономності місцевого угорського населення, що у свою чергу повинно було надавати їм необмежені права та свободи в краї. Проте партія не була багаточисельною, а за структурно-організаційною базою — локальною. Партійні вимоги, аналогічні, іншим угорським партіям, служили прикриттям істинної мети діяльності партії — ведення підірваної антидержавної політики й сприяння виробленню необхідних умов для приєднання краю до Угорської держави.

22 березня 1922 р. угорські партії УХСП, УПП, УПДЗ, АПАГР та їхні представники (І.Керекеш, Е.Корлат, Ф.Еґрі, Г.Бако, А.Аркі) взяли участь у роботі широкопредставницької партійної наради, яку історики назвали "першою і останньою в історії Закарпаття партійною коаліцією". Тут обговорювалися проблемні аспекти політичного розвитку краю. Угорські партії представляли опозиційні політичні сили [28]. Поступ угорських представників в Закарпатті був відчутний насамперед своєю своєрідністю, яка виражалася у єдності політичних цілей та постійній координації дій. Звичайно все це робилося під пильним контролем Будаленґа, який надавав будь-яку можливу допомогу заради досягнення рваншистських планів.

Крім вищезазначених, суто національних партій, угорське населення перебувало у складі й інших політичних організацій (русифільських, чеських, словацьких, єврейських). Найбільше їх було в загальнодержавних партіях комуністів, соціал-демократів та аграрників, а також в автономній ПЗС—АЗС та чехофільській Громадянській Партії (торговців і промисловців) на Підкарпатській Русі (згодом називалася Чехословацька Партія Промисловців (ЧПП)) [19]. До 1925 р. угорські осередки Соціал-Демократичної та Аграрної партій діяли самостійно і взяли участь у парламентських виборах 1924 р., де одержали відповідно 2 тис. 828 та 1 тис. 242 голосів виборців [30]. Однак ці голоси йшли в залік загальнодержавних партій, що свідчить про обмеженість їх самостійних дій.

Таким чином, характеристику політичної діяльності угорських національних партій в Закарпатті у 1919—1925 рр., на наш погляд, можна розглядати у загальному комплексі і виділяти

окремі партійні організації тільки внаслідок проведення ними тих чи інших конкретних акцій. Можемо також констатувати, що всі згадані політичні партії були змушені відкорегувати свої програмні положення згідно з організаційними правовими документами ЧСР, що стосувалися цієї сфери діяльності. Насправді ж одноставною була їхня позиція щодо повернення території тодішньої Підкарпатської Русі в лоно Угорщини і реставрації монархічних засад "Святоєфимської коронної держави". Всі угорські партії отримували постійну і посилену матеріально-фінансову, і навіть кадрову допомогу з Угорщини. Розбудова структурно-організаційної бази партій відбувалася в своєрідному замкнутому національному середовищі, що, на наш погляд, мало й позитивні наслідки — сприяло консолідації угорців краю. З іншого боку, національна єдність угорців під орудою радикальних політичних керівників партій (Е.Корлат, І.Керекеш, Ф.Еґрі, А.Аркі та ін.) переводилася в іншу площину і набувала шовіністичного, антидержавного забарвлення, що не могло позитивно відобразитися на суспільно-політичній стабілізації чехословацької державної системи.

Угорські політичні партії Закарпаття відзначалися стабільною кількістю своїх прихильників, що підтверджувалося під час проведення парламентських виборів. Так, зокрема у 1924 р. єдиною самостійною партійною організацією, яка представляла угорську національну меншину в краї на виборах до парламенту була АПАГР (угорські аграрники і соціал-демократи виступили як філії загальночеських партій). Внаслідок відданих за неї 28 тис. 113 голосів виборців (11 відсотків) партія одержала по одному мандату у сенат і палату депутатів [31]. Потрібно відмітити, що факт участі тільки однієї автономної угорської партії на згаданих виборах не означав відмови від політичної боротьби інших угорських партій. Навпаки, це була чітко виверена тактика підтримки однієї партії всім угорським електоратом. Така консолідація постійно приносила позитивні результати. Тому, можемо припустити, що із того часу почався процес блокування угорських політичних партій Закарпаття, які напередодні та під час виборів утворювали єдиний союз не лише формально. На парламентських виборах 1925 р. партії проугорської національної орієнтації знову ж таки виступили єдиним фронтом і завоювали підтримку в 29 тис. 102 виборців, що становило 11,8 відсотків від загальної кількості усіх голосуючих [32].

Активізація діяльності угорських політичних партій в Закарпатті буда викликана не лише періодом парламентських виборів, а й постійним тиском Будапешту, який вимагав створити об'єднані іредентські центри на території краю. З цією метою місцеві проугорські діячі вирішили зміцнити структурно-організаційну базу угорських партій із єдиним сталим керівництвом. Так, 31 серпня 1925 р. виконавчий комітет "Союзу опозиційних угорських партій на Підкарпатській Русі" на таємній нараді в м. Берегово обрав лідера УІП Е.Корлата керівником опозиційних угорських сил [33]. Це зібрання проходило у приміщенні секретаріату УГДЗ, а його ведучим був лідер АПАПР А.Аркі [34]. Незважаючи на те, що всі присутні представники угорських партій ставили перед собою ідентичні політичні завдання, все-таки у питанні керівництва угорськими політичними силами в Закарпатті між ними виникли протиріччя, що й показали результати голосувань з невеликою перевагою на користь Е.Корлата [35].

З метою більш тісної співпраці та координації практичних дій у 1926 р. угорські партії, передусім УГДЗ та УІП, утворили Угорську Національну Партію (УНП) [36]. До лав новоствореної політичної організації ввійшли й деякі члени АПАПР. Більш самостійною залишилася УХСП. Проте треба вказати на те, що поява на політичній арені краю УНП не означала розпуск або самоликвідацію до цього часу існуючих угорських партій. Всі вони залишилися самостійними структурно-організаційними одиницями і діяли згідно своїх програмно-ідейних положень. Керівництво політичною організацією здійснювали лідери угорських партій-гегемонів у Закарпатті Е.Корлат (УІП) і Ф. Еґрі (УГДЗ) [37]. Політична позиція партій, у порівнянні з першим етапом діяльності угорських партій краю, буда набагато радикальнішою і орієнтувалася на проведення політики відриву Закарпаття від Чехословацької республіки і його приєднання до Угорщини [38].

У другій половині 20-х рр. ХХ ст. з'явилася нова риса партійно-партійного життя угорських партій Закарпаття. Своєю безпосередню партійну активність вони почали зменшувати, а натомість все більше уваги стали приділяти співпраці з деякими русофільськими партіями та їх лідерами. Ця співпраця буда покликана підпорядкувати нестійкі русофільські політичні сили ідеї правильного, на їх погляд, шляху — союзу з Угорщиною і за

ївної допомоги випнути на місцеве "руське" населення, яке б, за розрахунками угорців, повірало у "райське" життя в Угорщині. Одержуючи неабияку допомогу для своєї діяльності з Угорщини, угорські партії остаточно стали базовими центрами іредентизму. Зменшення партійної діяльності компенсувалося проведенням підлітчих підливних акцій антидержавного характеру: угорські іредентисти розповсюджували різні тенденційні слухи про приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, про вторгнення угорського війська на територію Словаччини і Підкарпатської Русі, як і інші панічні слухи... Цю угорську кампанію всіма засобами підтримують діячі угорської опозиції на Підкарпатській Русі і в Словаччині, які шляхом таємної дрібної агітації розповсюджують серед своїх прихильників угорський іредентизм й намагаються підтримувати між угорським елементом на Підкарпатській Русі настрій на користь угорської справи" [39].

Угорські партії Закарпаття найактивніше використовували передвиборну агітацію для досягнення планів Будапешта і підтримували пропаганду кампанії лорда Г.Ротермера (у другій половині 20-х рр.): "угорська національна і християнсько-соціалістична партія, які об'єдналися для сільських виборів, намагалися як можна більше пов'язати передвиборну агітацію з іредентською пропагандою. Пропаганда ведеться в глибокій таємниці" [40]. Перш за все агітатори розраховували на те, що жителі прикордонних регіонів, страшенні чутками про близьке угорське вторгнення, побоюючись переслідувань, будуть голосувати за угорські опозиційні партії [41].

За рік до парламентських виборів 1929 р. в Закарпатті перебувала таємна угорська делегація на чолі з Бодаком, метою якої було ознайомлення із політичною ситуацією в краї та фінансовим становищем місцевих угорських партій [42]. Результати роботи делегації мав оприлюднити Е.Корлат на конференції угорських партій в Братиславі 2 серпня 1928 р. [43].

Щодо фінансової бази партій, то згідно з деякими повідомленнями поліцейського комісаріату, вони одержували з Угорщини 150 тисяч чеських крон щомісяця [44]. Фінансувалися також окремі агітатори, які різними шляхами залучали до партійної діяльності місцевих жителів [45]. Звичайно, що шедрі "догаці" необхідно було відпрацьовувати на повну силу, і потрібно відзначити, що це їм вдавалося робити: "Про те, хто проводить організаційну роботу серед угорського населення в

Словаччини і Підкарпатській Русі невідомо, однак, по одержаним тасмним даним, цим займаються в першу чергу угорські політичні партії..." [46]. Активність партій, зокрема УХСП, виражалася і в тому, що "її активісти постійно роз'яжжають по селах, посилюють і організують нові організації, а керівники ... дуже часто їдять до Угорщини" [47]. Треба вказати і на те, що всі ці акції носили строгий конспіративний характер.

Активізація діяльності угорських національних партій Закарпаття знову припала на період підготовки до парламентських виборів 1929 р. У цей час Чехословацька держава опинилася у вири економічної кризи, яка згодом паралізувала й інші сфери суспільного життя. Зрозуміло, що угорські політичні сили намагалися використати таку ситуацію для проведення античехословацької політики й пропаганди реваншизму. Використовуючи для агітації різні методи, члени партії А.Арки АПАПР повсюдно доводили, що причиною кризи є Версальська система, яка призвела до змін на карті Східної Європи і тільки виправлення цієї "помилки", а саме зміна кордонів Чехословацьчини і повернення краю до складу Угорщини нормалізує соціально-економічне становище. Особливу активність проявила угорська молодь, яка отримувала добру школу політичного життя і національної культури навчаючись в Угорщині. Такі кадри були добре підготовленими і потрібними для місцевих політичних партій проугорської орієнтації. Таким чином, угорські реваншисти використовували суспільно-політичні негаразди для підбурювання античехословацьких та антиукраїнських настроїв серед місцевого населення. Ще більшої школи угорські партії наносили жителям підтримуючи й пропагуючи кампанію лорда Г. Ротерміра [48]. І хоча антидержавні пропаганди проводилися в умовах тасмності, уряду було відомо про їаї цілі, а також про дії окремих керівників партій [49].

Провокаційні акції проводилися на території краю все більш організовано, а тасмні зустрічі з угорськими агентами ставали дедалі частішими [50]. Важливу роль у цих зв'язках відігравали угорські політичні діячі Е. Корлат, П. Рац, І. Сентівані, А. Возарій, М. Яцік, К. Гоккі та ін. Відомо зокрема, що лідер УНП Е.Корлат отримував постійне фінансування з Угорщини для антидержавної діяльності [51]. До подібних протиправних дій залучали й представники духовенства, за що вони неодноразово підлягали арештам [52]. Отже, можна сміливо констатувати, що угорські

партії у країї займалися організованою роботою, спрямованою на послаблення чехословацької влади. Результати парламентських виборів 1929 р. вказували на стабільність збереження електорату угорських партій — 30 тис. 495 голосів виборців, що становило 11,4 відсотків від усіх голосуючих [53]. Такі злішні наслідки ширшим подальшій активізації угорських політичних організацій, які всіма силами намагалися зіпсувати враження десятирічного споконіття закарпатців у Чехословацькій республіці. З початку 30-х рр. XX ст. партійні об'єднання угорців ствють на шлях воєнничої діяльності.

Про зв'язки материнської Угорщини із політичними діячами в Закарпатті свідчить і той факт, що у кінці 1930 р. відбулися військово-інформаційні координаційні наради між угорськими офіцерами і секретарями УХСП. Проводилися також наради про об'єднання угорських партій з іншими політичними організаціями [54].

Таким чином, як видно із вище наведеного, всі існуючі угорські партії Закарпаття діяли й надалі. Партійне утворення УНП займалося координаційно-консультаційною роботою і підготовкою до парламентських виборів. У 1935 р. УНП отримала 34 тис. 234 голосів виборців (10,6 відсотків), що говорило про вдало проведену агітаційну кампанію [55]. Збільшення кількості прихильників партії порівняно з парламентськими виборами 1929 р. пояснюється тим, що угорським закликам повірила й частина русофільського і єврейського населення. Ідея повернення тогочасних територій Підкарпатської Русі в лоно Угорщини "грїла" думку багатьом діячам краю різних національностей.

Таким чином, другий етап розвитку угорських національних партій в Закарпатті, який охопив період із середини 20-х років до середини 30-х рр. XX ст., відзначався посиленням антидержавної діяльності згаданих політичних організацій, ще більшою їх взаємодією із зовнішньополітичними колами Угорщини і активізацією пропаганди реваншистських ідей за допомогою місцевих русофілів. Чи не найважливішим поштовхом активізації античехословацької та антиукраїнської діяльності угорських партій, стала так звана акція англійського лорда Г.Ротерміра, який виступив із пропозицією негайного перегляду рівень Триановського мирного договору. Такий радикальний заклик із великим натхненням підтримали члени УНП, УХСП, УПДЗ, АПАПР і поринули реалізувати його на практиці.

Посилений інтерес до можливостей реваншистського варіанту майбутнього перебігу подій в Закарпатті у другій половині 30-х рр. набув кульмінаційного характеру. Цьому сприяли як політичні важелі внутрішньополітичних чинників (рівнобічна боротьба за автономію), так і зовнішньополітичних (посилення Німеччини й активізація її політичних "друзів"). У 1936 р. внаслідок чергового злету угорських партій УНП і УХСП була створена Об'єднана Угорська Партія (ОУП) [56]. Її виникнення було викликане спробою реорганізації партійного апарату і підпорядкування його новим вимогам часу. Структурно-організаційна база партії залишилася незмінною. Ідейні та політичні завдання також. Керівництво ОУП знаходилося в руках лідерів проугорських політичних сил Закарпаття. Е. Корлата, І. Сентівані, головного секретаря Кароля Кесерю, політичного референта преси редактора Пала Раца [57]. За свідченням начальника ужгородського поліцейського капітанату, який у листопаді 1938 р. звітував міністрові внутрішніх справ Угорщини про політичне становище, ОУП спільно з русофільською АЗС "діяли і проводили опозиційну політику під керівництвом угорського уряду" [58]. До таких можемо віднести і русофільську РНАП, лідер якої С. Фендик спирався спочатку на матеріально-фінансову підтримку Польщі, яка так само як і Угорщина була зацікавлена у послабленні Чехословаччини. Проте з часом, використовуючи гасло надання краю автономних прав, РНАП зайняла своє місце в угорському іредентському русі [59].

Ще напередодні Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.) в Ужгороді була утворена Угорська Національна (Народна—М.Т.) Рада (УНР), яка за прикладом проукраїнської ПР(У)ЦНР та русофільської ЦРНР стала підпартійним органом — представником угорської національної меншини в краї [60]. Головою УНР обрали Е.Корлата, а ведучим справи ради — К.Кесерю [61].

Одним із головних аспектів іредентської діяльності угорських партій упродовж міжвоєнного двадцятиліття було залучення популярних у краї русофільських політичних організацій до проугорського руху. Уже на початку 20-х рр. з цією метою угорські партії проводили наради з ПЗС. Найпопулярнішим у цьому питанні був один із лідерів партій Й.Камінської, особа якого розглядалася тоді угорцями як бажана на посаді губернатора Підкарпатської Русі. Після цього могли йти

нові про утворення партійного блоку угорських та деяких русофільських партій [62].

Подібна співпраця прослідковувалася упродовж усього "чехословаччиного періоду". З 1922 р. у поле зору чехословацької служби безпеки потрапив ще один лідер ПЗС А.Бродій. Його проугорська діяльність зазнала політичного фіаско у жовтні 1938 р. [63]. Деякі русофільські діячі загравали й з англійськими та іншими іноземними дипломатами [64]. Безперечно, що за такі послуги угорцям місцеві посидонатриоти отримували матеріально-фінансову "допомогу". А тому вираз "платні агенти іреденти" є вельми влучними і об'єктивно свідчать про їх місце і роль в тогочасній політичній історії краю.

Немаловажну роль в іредентському русі відіграли й терористичні та провокаційні акції, які проводилися із "благословіння" як Будапешту, так і Варшави у кінці 30-х рр. [65].

29 жовтня 1938 р. угорські партії були заборонені внаслідок виданого декрету про припинення діяльності всіх політичних організацій Закарпаття [66].

Після Віденського арбітражу, що призвів до фактичного розколу території краю, угорські партії та їх діячі з широким ідейністю за "визволення" почали служити новій-старій угорській владі. Багато з них працювали при військових комендатурах як радники [67]. Ті ж з них, які залишилися на території Карпатської України, що не відійшла згідно рівень арбітражу до Угорщини, планомірно продовжували темну проугорську діяльність. Саме вони були натхненниками агентурної політики Угорщини в краї, підбурювали населення до антидержавних дій, створювали враження "великого бажання" місцевих жителів повернутися в лоно "Свято-стефанської коронної держави".

Таким чином, іредентська діяльність угорських партій Закарпаття упродовж двадцяти років (1919—1939) тільки прискорила процес загарбання краю Угорщиною. Організаційно-пропагандистська робота, яку вони проводили протягом 20—30-х рр. ХХ ст. була доведена до логічного завершення. Проте "щасливе майбутнє", яким намагалися "нагодувати" закарпатців угорські політики та їхні агенти "щасливим сьогоднішнім" не стало. Політичні партії проугорської орієнтації мали на меті інші цілі, які виражалися у поверненні Закарпаття статусу матеріально-сировинної бази і джерела дешевої робочої сили.

Тому очолюючи "п'яту колону", виступаючи потужною силою угорського ірредентизму в Закарпатті, вона більше шкодила суспільно-політичному розвитку краю, а ніж сприяла його прогресу. А "нові часи" принесли регіональним лідерам лише розчарування. Адже, погоджуючись із сучасними дослідниками, треба констатувати, що "вихоплене з широкоформатного і багатогранного політичного простору Чехословацької республіки, у 1939—1944 роках Закарпаття опинилося у політико-правовому середовищі, дуже обмеженому на можливості реалізації набутого партійного потенціалу" [68]. Угорський уряд спершу не дозволив офіційного існування жодних крайових політичних партій. Таким чином, антидержавна політика угорських партій Закарпаття нанесла відчутного удару по розвитку політично-демократичної системи суспільства.

ЄВРЕЙСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

Політичні зміни у Європі, внаслідок яких виникла Чехословацька республіка, вплинули й на розвиток єврейської національної меншини в Закарпатті. За попереднього, австро-угорського періоду євреї займалися передусім господарськими проблемами, що в цілому відповідало традиціям життя і побуту цієї місцевої етнічної групи. Проте, опинившись у нових умовах, серед яких найголовнішим був процес демократизації суспільства, становлення політичної думки й культури, створення абсолютно нового політико-партійного середовища, єврейське населення, передусім його інтелігенція, спробувала влитися у цей державотворчий простір на рівноправних з іншими національностями умовах.

Процес групування етнічних євреїв відбувався постійно. Майже спільну релігійну ідеологію вони створили низку невеликих сіоністських організацій у краї, яких ще не можна було назвати політичними. Переломним моментом у цьому відношенні можна назвати проведення "першої офіційної конференції сіоністів", яка відбулася 31 жовтня 1920 р. [69]. Саме з цього часу об'єднання євреїв республіки стало на якісно новий громадсько-політичний рівень. У Закарпатті процес розвитку політичної культури євреїв набув швидких темпів.

Майже відразу в різних куточках краю почали виникати національні товариства й організації. Незабаром такі об'єднання стали ядром новостворених єврейських політичних партій, в

основу яких були покладені принципи групування людей за національною приналежністю. Таким чином єврейське населення, подібно угорському, політично об'єднувалося у замкнутому національному середовищі. Потрібно відмітити, що цей фактор був позитивним для розвитку політичної культури представників єврейської національної меншини в Закарпатті.

Проте, на відміну від угорських політичних партій, які на передній план своєї діяльності ставили політичні інтереси, єврейські партії більше займалися господарсько-економічними і культурними проблемами. Можна припустити, що єврейський націоналізм в міжвоєнний період в Закарпатті був переважно шовіністичним. На таку думку нагітовує факт діяльності єврейських політичних партій упродовж 20—30-х рр. XX ст., їх активність у політичному середовищі чехословацької багатопартійної системи, а також вираженість і політична витримка під час проведення виборів усіх рівнів. Своєрідність політичної культури єврейських партій, на нашу думку, полягає у поєднанні державних і релігійних інтересів, співставленні на одному рівні церкви і політики. Тому релігійний чинник у діяльності єврейських партій розглядався як "політичний єврейський клерикалізм". Проте у поняття клерикалізму виставлено позитивний зміст, оскільки він не був національно-воєвоєничим, а ліберальним, "слухняним". Така цілеспрямованість була основоположником дозальної діяльності єврейських партій в тодішній Підкарпатській Русі. Всі вони були проурядовими політичними організаціями і активних зв'язків з опозицією не підтримували. Несодисоразово вони блокувалися, особливо під час парламентських виборів. Загалом, можна констатувати, що єврейські партії діяли в рамках тогочасних законів Чехословацької республіки. Вони не входили до складу партійної еліти і не проводили антидержавницької діяльності.

Однією із впливових і популярних серед єврейського населення краю була Єврейська Сіоністська Партія (ЄСП). Її ще називали Єврейською Народною Партією (привабливі під такою назвою вона брала участь у парламентських виборах 1924-1925 рр.) Поява на політичній арені краю цієї партії пов'язана із об'єднанням чисельних дрібних сіоністських організацій, які групувалися на національно-культурній основі [70].

Керівництво політичної організації розташовувалося у м.Мукачеве. Головою ЄСП була відома й освічена людина Д-р А.Шпігель.

Ядро партії складала єврейська інтелігенція, банкіри, торговці, крамарі, заможне селянство. ЄСП проповідувало ідеї сіонізму, однак за основними програмними положеннями були наближені до Чехословацької Соціал-Демократичної Партії (ЧСДП) і неодноразово співпрацювала з нею [71].

ЄСП виділялася стабільною кількістю членів та прихильників, залучаючи до партійної діяльності не лише єврейське населення. Важливим моментом у життєспроможності ЄСП був той факт, що вона постійно працювала з єврейською молоддю, що у свою чергу давало позитивні результати у питанні кадрового партійного забезпечення. Члени ЄСП видавали також партійний тижневик "Жідо Найшлон" [72].

У 1922 р. А.Шпігель, як голова ЄСП брав участь у розширеній партійній нараді, яку сучасні історики назвали першою і останньою в історії краю широкопредставницькою партійною коаліцією [73]. Тут обговорювалися питання пошуку шляхів виходу із політичної кризи. Будучи провладною політичною партією, ЄСП не висувала будь-яких радикальних політичних вимог і зосереджувала свою увагу на покращенні умов політично-економічного і культурного життя етнічних євреїв. Співпрацюючи із соціал-демократами, "сіоністи" сподівалися й посісти посади службовців у державному апараті.

Незважаючи на це, ЄСП, яка була досить організованою партією, самостійно брала участь у парламентських виборах. Зокрема у 1924 р. вона отримала 17 тис. 941 голосів виборців (7 відсотків), а у 1925 р. за неї проголосувало 19 тис. 121 чоловік (8 відсотків) [74]. Такі показники були непоганими для політичної партії єврейської національної меншини. Важливим залишалося й питання консолідації єврейського населення на теренах тодішньої Підкарпатської Русі. У цьому відношенні цікавим був взаємозв'язок між різними єврейськими політичними організаціями, особливо напередодні та під час виборів усіх рівнів. Про це свідчить і одна із листівок, що була надрукована угорською мовою: "Євреї Підкарпатської Русі! У 1924 році основний кандидат виборчого списку здобув майже 18000 голосів, але відмовився від місця, в інтересах єдності і миру, на

виріють колишньої Єврейської Демократичної Партії (згодом стала Єврейською Ортодоксальною Партією — М.Т.).

Виборча комісія Єврейської партії" [75].

Зміст цього звернення вказує, на нашу думку, на жертвність політичних ідеалів заради єдності національної спільноти, її злагоди та миру.

ЄСП незмінно брала участь у виборах усіх рівнів. Цікавим є кандидатський лист партії на окружні вибори в Хусті, які проходилися 30 жовтня 1927 р. [76]. Перш за все він є цікавий його складом. Усі всім кандидатів проживали в м.Хуст. Це такі члени єврейської партії, як: Ян Краус, Герман Рознер, Абрагам Гартман, Вільмош Фаркаш, Самуель Гольдштейн, Рефуель Яншель, Мор Сегаль, Герман Глюк [77]. Із них найосвіченішими були адвокат А.Гартман і табуїдист В.Фаркаш. Провідцями працювали Я.Краус та Г.Глюк. Серед інших кандидатів були пенці, взуттєві майстри і навіть трунар [78].

На бачив високий структурно-організаційний рівень виїзних ЄСП, коли її очолює Хаїм Кутель. Він був емігрантом із Мінська і приїхав до Закарпаття ще перед Першою світовою війною [79]. У 1928 р. на виборах до крайового заступництва між виборів від єврейської партії місце члена крайового представництва.

На парламентських виборах 1929 р. ЄСП знову виступила самостійно, однак втратила порівняно з 1925р. понад 2 тис. голосів виборців (16 тис. 762 чол.) [80]. Цей показник становив усього 6,3 відсотка від усіх голосуючих. Це можна пояснити тим, що у період початкової стадії економічної кризи населення віддало більше голосів загальнодержавним партіям.

У 30-х роках ХХ ст. ЄСП активної діяльності не проводила, зосередившись таким чином на внутрішніх проблемах господарського та культурного розвитку національної меншини. Незважаючи на те, що деякі проуторські політичні сили криво намагалися взяти партію у політичні ігри угорської ірєденти ЄСП постійно відмежувалася від подібних спроб і надалі притримувалася провладної орієнтації. У 1935 р. під час парламентських виборів ЄСП вирішила не брати самостійної участі в них, а висунути свого кандидата у спільному списку ЧСДП. Внаслідок цього ЄСП вперше отримала місце в парламенті, депутатом якого став Хаїм Кутель [81].

З метою залучення до політичної партії молодого покоління ЄСП створила цілу мережу спортивних організацій під назвами

"Хакоах і "Махсабі" [82]. Ці спортивні клуби користувалися великою популярністю не лише серед "сіоністів", а й серед всього єврейського населення.

Багато уваги лідери ЄСП приділяли і поширенню громадсько-політичної культури серед жінок, оскільки вони становили близько 50 відсотків усього єврейського населення у краї. Більше того, жінки єврейської національності активно працювали в апараті партії, допомагали у виборчій кампанії. Прикладом цього може слугувати зміст однієї з передвиборчих листівок ЄСП, надрукованої у 1924 р. угорською мовою:

"Єврейки! Партія, яка бореться за ваші права, Єврейська партія з кандидатським листом № 2!

Кандидати від Єврейської партії до сенату: Ернест Фішер, Вільмош Штернбах. Кандидати від Єврейської партії до парламенту: Анжело Гольдштейн, Паул Мерц, Хайм Кутель, Жігмонд Бернштейн.

Кожна єврейка голосує за кандидатським листом № 2!

Від імені жінок — членів виборчої комісії Єврейської партії: Валерія Вальдштейн, Анна Штейнер, Ірина Поляк, Леопольдіна Клейн.

Центральна виборча комісія Єврейської партії" [83].

Отже, як бачимо, жінки єврейської національності повинні були відігравати та й відігравали не останню роль у розвитку єврейської політичної організації. Потрібно зазначити й те, що подібні заклики позитивно впливали на результати голосувань за партію.

Другою впливовою серед єврейського населення краю політичною організацією була Єврейська Демократична Партія, яка виникла у 1922 р. [84]. Під такою назвою вона ще діяла у 1925 р., а згодом її стали називати Єврейською Ортодоксальною Партією (ЄОП) [85].

Керівниками партії були К.Вайс, Г.Рейзман та ін. [86]. Її центральний комітет розташовувався у м.Ужгород. Серед активних членів партії були передусім ремісники, торговці, землевласники, корчмарі, проте майже не було представників інтелігенції. Це і визначало рівень та цілеспрямованість ідейних положень ЄОП, які були різнобічними як у господарсько-політичному, так і в культурно-духовному аспектах. За їхнім змістом ЄОП була наближена до Аграної партії, з якою упродовж усього свого існування тісно співпрацювала. Проте майже всі програмні

положення носили характер ортодоксально релігійного впливу, приче це попередня назва партії ("Демократична") була формальною.

22 березня 1922 р. ЄОП була серед інших п'ятнадцяти політичних організацій краю, які утворили партійну коаліцію для вирішення важливих політичних питань. Партію представляв К. Вайс [87].

Потрібно зазначити, що ЄОП хоч і користувалася меншою популярністю ніж ЄСП, однак мала стабільний склад прихильників. На парламентських виборах 1924 р. (ще як "Демократична") і 1925 р. ЄОП виступила самостійно і одержала відповідно 9 тис. 914 голосів виборців (3,9 відсотка) і 11 тис. 717 голосів (4,8 відсотка) [88]. Проте в наступних парламентських виборах у 1929 і 1935 рр. ЄОП як самостійна партійна одиниця участі не брала, а зблокувалася з Агранною партією. Незважаючи на те, що парламентських мандатів партія не здобула, діяла активно ЄОП діяла під час сільських та земських виборів, де успіхів було більше (1928 р. і 1935 р.) Зокрема, один мандат у земське представництво двічі поспіль одержував Олександр Кроу [89].

У цілому ЄОП притримувалася провладної орієнтації і не йшла на зговір із радикальними опозиційними партіями. Партія не висувала антидержавницьких вимог і за рахунок співробітництва з Агранною партією у другій половині 30-х років почала кількісно зростати.

До когорти трьох найбільших єврейських партій у краї можна віднести Єврейську Громадянську Партію (ЄГП). Її керівниками були Гутман із Севнопа (м.Виноградovo — М.Т.) та К. Шаламон [90]. ЄГП випускала газету "Келеті Уйшаг" ("Східна Газета"). Ця партія була побудована на релігійній основі, стояла на консервативних засадах. Проте був один момент, який виділяв її серед інших політичних організацій єврейського населення краю. ЄГП була найпершою партією, яка пропагувала господарську і політичну консолідацію етнічних євреїв, виступала за створення єдиного національного фронту, єдиної єврейської політичної партії [91]. Побудована на принципах консервативного клерикалізму ЄГП об'єднувала різні верстви єврейського населення від землевласників і ремісників до адвокатів, і талмудистів.

Вагомим відсотком членства була й інтелігенція. СТП виступала за єдність євреїв, народну консолідацію заради перш за все господарського і культурного розвитку, росту політичної культури взагалі.

У 1922 р. СТП, так само як і ЄСП та ЄОП, брала участь у партійній коаліції крайових політичних організацій, скликаної для пошуку шляхів подолання політичної кризи. СТП представляв на цьому зібранні її лідер К. Шаламон [92].

У подальшій політичній історії СТП не проявляла великої активності. Вона не брала участі у парламентських виборах, хоч і підтримувала проурядові партії, зокрема аграрної орієнтації. Однак СТП не намагалася конкурувати з іншими єврейськими партіями, а навпаки головну увагу відводила консолідації єврейської етнічної групи в регіоні.

Деякий час в Закарпатті діяла і Єврейська Міданська Партія (ЄМП), яку очолювали Путман і Неуман [93]. Вона була нечисленною, участі у виборах не брала, а тому її популярність знаходилася на рівні громадської організації. Незважаючи на це, члени ЄМП тісно співпрацювали з іншими єврейськими партіями і відстоювали думки про єдність єврейської нації, закликали консолідуватися не лише культурно, а й політично. Як і інші єврейські партії ЄМП була побудована на консервативних позиціях семітизму, що й визначало її ортодоксальною релігійний характер. Оскільки партія не була масовою та впливовою її діяльність стала непомітною, і вона, очевидно, не витримала перевірки часом, зійшовши з політичної арени.

На жаль, історичних матеріалів про діяльність єврейських політичних партій в Закарпатті у 20—30-х рр. ХХ ст. дуже обмаль. Очевидно, більшість цінних документів, що стосувалися їхнього розвитку були знищені в радянські часи. Їх спіткала доля свого народу. Всім без винятку партійним діячам приписували гриф "ворогів народу", в єврейські партії називали "вірною агентурою іноземного імперіалізму" [94]. Всі ці та інші причини залишили білі плями на історії політичних партій і ускладнили процес їх подальшого дослідження.

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. єврейські партії все менше брали участь у політичному житті краю. Своєрідне уповільнення діяльності, очевидно було викликане антисемітською істерією, роздмуханого профаністськими діячами в Німеччині, Угорщині, Чехословаччині. Участь євреїв у політичному розвитку ставала

надій невидімово, хоча вони й надалі стояли на позиціях лояльності до чехословацької влади. Єдиним політичним лідером і представником єврейської національної меншини краю у державному парламенті був Хаїм Кугель [95]. Йому неодноразово прийдеться ставати на захист етнічних євреїв, які все частіше зазнавали словесних нападів з боку лідерів угорських та національних партій. З цих та інших причин євреї намагалися уникати гарячих дискусій навколо автономії краю та мовного питання. Такої ж позиції притримувалися представники єврейської нації, що були членами інших партій, зокрема аграрної та соціал-демократів [96]. Більш активно вони діяли в політичних організаціях комуністів, промисловців і торговців та деяких угорських.

Проте автономні єврейські партії поступово сходили з політичної арени краю, а після розпорядження другого автономного уряду від 29 жовтня 1938 р. про заборону діяльності всіх існуючих на території тодішньої Підкарпатської Русі політичних партій зникли взагалі [97].

Потрібно зазначити, що уряд А.Волошчина ставився до єврейського населення прихильно. Це і спонукало лідерів етнічних євреїв шукати в урядових колах захисту від расистських дій. Тим часом, під впливом фашистської "ідеологічної машини" антисемітські настрої поширювалися із блискавничною швидкістю. Єврейська інтелігенція, яка упродовж міжвоєнного двадцятиліття притримувалася лояльного ставлення до чехословацької влади і у своїй більшості не співпрацювала з радикальними опозиціонерами, у цей час була змушена йти на більш активне співробітництво з крайовим урядом. 28 грудня 1938 р. делегація єврейських релігійних громад і сіоністських організацій побувала на прийомі у прем'єра Карпатської України А.Волошчина [98]. Цю делегацію, що складалася з двадцяти чоловік, очолював знаний політичний лідер єврейського населення краю Х. Кугель, який від імені усієї національної меншини висловив готовність підтримати державотворчий процес і обіцяв лояльне ставлення до уряду Карпатської України [99]. У свою чергу А.Волошчин висловив сподівання на реальну рівноправність всіх етнічних груп, що проживали на той час у краї. Щодо євреїв, то він зокрема сказав: "Погоджуюся з думкою заслуження жидівської центральної канцелярії, яка могла б бути зв'язком між владою та жидівським населенням" [100]. Таким чином, на наш погляд, етнічні євреї

незабаром могли мати й свою Народну Раду, подібно тим, що в умовах Чехословацької держави створювалися для інших національних меншин (русофіли, українці, угорці, німці). Враховуючи те, що серед становили близько 12 відсотків від усього населення Карпатської України такий крок влади був би цілком зрозумілим.

Однак політичні реалії були іншими. Єврейські політичні лідери, як і їхні партії не отримали можливостей для прогресу. Міжнародна ситуація, в якій опинилася Карпатська Україна, також не сприяла розвитку політичної культури етнічних євреїв. Свідомо ідучи на співпрацю з Німеччиною, надання рівноправних політичних умов єврейській національній меншині крайових урядом, виглядало перельпним. І навіть той факт, що більшість єврейського населення голосувало на виборах до Сейму Карпатської України за кандидатський лист УНО з надією захисту відомо їх національних прав та свобод, не міг змінити історичного перебігу подій, його безжалісної та безповоротної ходи [101].

У цьому діяльність єврейських політичних партій краю мала позитивний момент. По-перше, демократичний устрій Чехословацької республіки надав можливість євреям (як і всім іншим національностям) вільно займатися політичною самоосвітою, виховувати в населення політичну культуру, створити власну систему партійних організацій, готувати для політичної боротьби за власні національні інтереси єврейських політичних лідерів.

По-друге, можливість існування у той час єврейських політичних партій в Підкарпатській Русі вивела Чехословацьку республіку на рівень найдемократичніших держав у світі.

По-третє, єврейські партії, хоч і витворилися із замкнутого національного середовища і поринули у різношерстну багатопартійну систему, проте показали себе політично толерантними й повноправними представниками демократичного суспільства.

Події ж кінця 30-х рр. знівеливали здобутки політичного потенціалу єврейського населення краю, і залишили їх тільки на сторінках політичної історії Закарпаття міжвоєнного періоду.

1. ДАЗО, ф. 14, оп. 1, спр. 15, арк. 84.

2. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том I (1917—1923). — Ужгород: Закарпат. облвидав, 1957. — С. 505.

3. ДАЗО, ф. 14, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

4. Там само, ф. 29, оп. 3, спр. 36, арк. 6.

5. Там само, арк. 7.

6. Там само.

7. Нариси історії Закарпаття. Том II (1918—1945). — Ужгород: Закарпаття, 1995. — С. 133.

8. Там само; Вегеш М. М., Гиря В. І., Король І. Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918—1939 рр.) — Ужгород, 1998. — С. 52.

9. Там само.

10. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 183, арк. 36.

11. Там само.

12. Там само.

13. Там само, арк. 135.

14. Там само, арк. 36.

15. Там само, спр. 36, арк. 7.

16. Там само.

17. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том V (1938—1944 рр.) — Ужгород: Карпати, 1967. — С. 459.

18. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 104, арк. 47.

19. Там само, ф. 14, оп. 1, спр. 55, арк. 1—3.

20. Там само, спр. 176, арк. 217.

21. Шляхом Жовтня. Промови та інтерв'ю... (1921—1938 рр.) — Ужгород: Закарпат. обл. видав, 1959. — С. 576.

22. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том V, С. 458.

23. Вегеш М. М., Гиря В. І., Король І. Ф. Вказана праця. — С. 52.

24. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, спр. 155, арк. 63.

25. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том II (1924—1929 рр.) — Ужгород: Закарпат. обл. книж.-газ. видав, 1961. — с. 503.

26. Там само.

27. Загальна бібліографія Підкарпаття /Укладач Лелекач М., Гирайда І.: з додатком: 1. Бібліографія підкарпатської руської літератури; 2. Бібліографія підкарпатської руської історії літератури /Факс. вид-ня. — Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2000. — С. 74.

28. Король І. Паперова автономія //Новини Закарпаття — 1991. — 23 липня.
29. ДАЗО, ф. 63, оп. 1, стр. 583, арк. 36.
30. Шляхом Жовтня Збірник документів. Том II. — С. 27.
31. Там само. — С. 26, 28.
32. Brandejs J. Vyuvoí politických pomeru na Podkarpatske Rusi v období 1918—1935 //Podkarpatska Rus. — Bratislava, 1936. — S. 81.
33. ДАЗО, ф. 29, оп. 3, стр. 428, арк. 127.
34. Там само.
35. Там само.
36. Шляхом Жовтня Промови та інтерв'ю. — С. 580.
37. ДАЗО, ф. 869, оп. 1, стр. 64, арк. 15.
38. Там само.
39. Там само, ф. 29, оп. 3, стр. 781, арк. 21.
40. Там само, стр. 796, арк. 10.
41. Там само.
42. Там само, ф. 9, оп. 1, стр. 5, арк. 21.
43. Вегеш М. М., Гиря В. І., Король І. Ф. Вказана праця. — С. 83.
44. ДАЗО, ф. 9, оп. 1, стр. 5, арк. 11.
45. Там само, ф. 117, оп. 11, стр. 136, арк. 30.
46. Там само, ф. 29, оп. 3, стр. 781, арк. 97.
47. Там само.
48. Вегеш М. М., Гиря В. І., Король І. Ф. Вказана праця. — С. 76.
49. Там само. — С. 90.
50. ДАЗО, ф. 9, оп. 1, стр. 60, арк. 34.
51. Вегеш М. М., Гиря В. І., Король І. Ф. Вказана праця. — С. 83.
52. ДАЗО, ф. 2, оп. 1, стр. 44, стр. 46; ф. 29, оп. 3, стр. 796, арк. 30.
53. Brandejs J. Vyuvoí politických pomeru na Podkarpatske Rusi v období 1918—1935. — S. 81.
54. ДАЗО, ф. 117, оп. 1, стр. 136, арк. 12.
55. Brandejs J. Vyuvoí politických pomeru na Podkarpatske Rusi v období 1918—1935. — S. 81.
56. Шляхом Жовтня Збірник документів. Том V. — С. 454.
57. Там само. — С. 36.

58. Там само. — С. 37.
59. Токар М. Руська Національно-Автономна Партія. Організація та діяльність. — Ужгород: Госпозорах, редак.-видав. відділ комітету інформації, 2000. — С. 4.
60. Шляхом Жовтня Збірник документів. Том V. — С. 455.
61. Там само. — С. 38.
62. ДАЗО, ф. 14, оп. 1, стр. 55, арк. 1—3.
63. Вегеш М. Карпатська Україна (1938—1939). Соціально-економічний і політичний розвиток. — Ужгород, 1993. — С. 50.
64. Вегеш М. М., Гиря В. І., Король І. Ф. Вказана праця. — С. 64.
65. Вегеш М. Наводи угорських і польських терористів на Карпатську Україну в 1938—1939 рр. //Культура Українських Карпат: традиції і сучасність (матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 року). — Ужгород, 1994. — С. 123—128.
66. Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919—1939 роках. — Ужгород: УжНУ, 2001. — С. 93.
67. Шляхом Жовтня Збірник документів. Том V. — С. 38.
68. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939—1944). — Київ, 1997. — С. 159.
69. Білак С. М. Народ за ними не пішов. — Ужгород: Карпати, 1981. — С. 116.
70. Шляхом Жовтня Збірник документів. Том II. — С. 502.
71. Brandejs J. Vyuvoí politických pomeru... — S. 78.
72. Нариси історії Закарпаття. Том II. — С. 134.
73. Король І. Паперова автономія //Новини Закарпаття. — 1991. — 2, 3 липня.
74. Brandejs J. Vyuvoí politických pomeru... — S. 78.
75. Фонди Закарпатського краєзнавчого музею (двілі Фонди ЗКМ). — Інв. № Арх. 4822.
76. Там само. — Інв. № Арх. 2843.
77. Там само.
78. Там само.
79. Шляхом Жовтня Промови та інтерв'ю. — С. 594.
80. Brandejs J. Vyuvoí politických pomeru... — S. 78.
81. Там само.
82. Федак В. В. Закарпаття у спортивному вимірі. — Ужгород: Карпати, 1994. — С. 14.

83. Фонди ЗКМ. — Інв. № Арх. 4823.
84. Шляхом Жовтня. Збірник документів. Том II. — С. 503.
85. Там само. — С. 167.
86. Нариси історії Закарпаття. Том II. — С. 134.
87. Там само. — С. 187.
88. Brandejs J. Vuvoi politickusch romeni... — S. 79.
89. Там само.
90. ДАЗО, ф. 46, оп. 3, спр. 56, арк. 5.
91. Там само, ф. 29, оп. 1, спр. 382, арк. 1.
92. Нариси історії Закарпаття. Том II. — С. 187.
93. Там само. — С. 186.
94. Білак С. М. Вказана праця. — С. 116.
95. Brandejs J. Vuvoi politickusch romeni... — S. 78.
96. Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919—1939 роках. — С. 65—66.
97. Нова Свобода. — 1938. — 30 жовтня.
98. Стерню П. Карпато-Українська держава. — Торонто: НТЦ, 1965. — С. 86.
99. Там само.
100. Нова Свобода. — 1939. — 1 січня.
101. Росоха С. Союз Карпатської України. — Вінніпег: Культура й освіта, 1949. — С. 44—45.